

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS ISTORIJOS METRAŠTIS

2003 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2003

1

VILNIUS 2004

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2003

1

VILNIUS 2004

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 01108 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

RECENZIJOS, ANOTACIJOS

Rimvydas P e t r a u s k a s. **Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia.** Vilnius: Aidai, 2003. 379, [1] p.

Monografijos autorius pasirinktą temą nagrinėja penkiuose skyriuose su išvadamis ir ne mažiau vertinguose prieduose (XIV a. pabaigos – XV a. Lietuvos didikų prozopografija, 1387–1492 m. LDK pareigūnų sąrašas). Pagrindinė problema formuluojama aiškiai ir tiksliai: koks buvo Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžios santykis su savo bajorija, ypač įtakingiausiais jos atstovais – diduomene, t. y. valdovo valdžios santykis su diduomenės valdžia? Pagrindiniai problemos uždaviniai ir spęstiniai klausimai nuosekliai išaiškinami atitinkamame įvado skyrelyje (p. 9–22). Pasirinktos problemos aktualumą nulemia ne viena tradicinėje istoriografijoje įsigalėjusi nuomonė apie visaapimančią, nevaržomą (rytietiškai despotišką) didžiojo kunigaikščio valdžią ir tarnybinę lietuvių bajorijos prigimtį (sukurama 1387 m. dėl Lenkijos civilizacinių poveikių), ir apie vėlyvą bajorijos viršūnių – gretutinės valdovo valdžiai – valdžios (diduomenės valdžios) atsiradimą. Todėl bajorijos (diduomenės) valdžios klausimai liko kunigaikščiams skirtos istoriografijos šešėlyje. Tuo tarpu atidesniam tyrinėtoju nesunku įsitikinti, kad stiprusis valdovo užnugaris buvo bajorija, jam visuomet prireikdavo diduomenės paramos. Be to, turėtina omenyje tai, kad krašte modernesnės valstybinės struktūros tik mezgėsi. Autoriaus nagrinėjama problema yra gerokai platesnio istorinio probleminio konteksto dalis – tai Lietuvos valdovo partnerių, atraminių socialinių politinių struktūrų identifikavimas ir apibūdinimas (čia ir kariauna su „leičių problema“, ir giminaičių – kunigaikščių grupės, ir lietuvių bajorijos genezė). Dėsnigai pasirenkama tiriamojo laikotarpio pradžia – XIV a. pabaiga, kai atsiranda šiek tiek „gausesni“ istorijos šaltiniai apie tuos valdovo partnerius: Vytauto ir Jogailos laikų didikus, lietuvių bajorijos „grietinėle“. Autoriui rūpi, kada ji suformavo savarankišką valdžią, kuri vertė valdovą daugiau ar mažiau varžyti savąją, ar tikrai apie XV a. vidurį, kaip vis dar yra manoma. Pats įsitikinęs, kad

ši data tikrai netiksli, nes jau XIV a. pabaigoje matyti aiški bajorijos įtaka krašte ir jos atliekamos vykdomosios valdžios funkcijos; egzistuoja bajorų viršūnė, kurios rankose nuo seno teritorijų valdymas, vadovavimas kariuomenėms ir pan. To meto didikai – aiškus įtakingas sluoksnius. Iškeliamas svarbiausias tyrimo klausimas: kokia šio sluoksnio valdžios kilmė, ištakos? Ar tai valdovo suteiktos valdymo funkcijos, ar paveldima teisė valdyti?

Siekiant išsikeltų tikslų, monografijoje analizuojama – tai pabrėžta knygos pavadinime – elito sudėtis (personalijos) (ar elito sudėtis atnaujinama, ar elitas keičiamas? Ar paveldima diduomenės socialinė padėtis?), jo struktūra (gimininių ryšių reikšmė, elito grupės ir jų santykiai, trinties bajorijos viduje ženklai ir žemesniųjų sluoksnių bajorijos protegavimas), valdžia (politinės, administracinės ir socialinės struktūros, kuriose atsiskleidžia diduomenės galios). Analizuojant valdžią, išskirtinis dėmesys sutelkiamas giminės (kraujo ryšio) struktūroms, nes jos yra senesnės už luominę (socialinio ryšio) bajorų organizaciją. Chronologinės tyrimo ribos aiškios: XIV a. pabaiga – XV a. Pastaroji cezūra tikslinama konkrečia data – didžiojo kunigaikščio Kazimiero mirtimi 1492 m. Jos autorius plačiau nepaaiškina, kaip ir pirmosios, XIV a. pabaigos, nes ir šiaip jau žinoma, kad maždaug tuo metu galutinai ir instituciškai įteisinama diduomenės valdžia per valdovo Ponų tarybos valdžią. Knygoje vergiškai neprisirišama prie istorinio laiko. Nuo to iš dalies atleidžia probleminio pobūdžio darbo struktūra ir dėl šaltinių stokos efektingai išnaudojamas propografinis tyrimo metodas, kuris leidžia pritaikyti apibendrintus kolektyvinės biografijos duomenis atskiram individui, ir kartu atskleidžia stipriai susintetintą lietuvių diduomenės istoriją. Metodas leidžia autoriui peržengti pasižymėtas laiko ribas, žvilgtelėti į senesnius laikus, gautus rezultatus panaudojant universalesnių išvadų apie ikirikriščioniškos Lietuvos socialinę struktūrą paieškomis. Peržvelgtoje istoriografijoje užčiuopęs ne vieną miglotą, prieštaringą išvadą apie lietuvių diduomenės atsiradimą ir reikšmę visuomenėje, ir atidžiai išanalizavęs darbui susirinktų šaltinių visumą, autorius tyrimą pradeda nuo klausimo, ką laikyti diduomene, kaip surasti didiką ikikrevinėje (iki 1385–1387 m.) lietuvių bajorijoje. Apibūdinami tų didikų skiriamieji požymiai: valdžios funkcijų vykdymas (pareigų turėjimas, dalyvavimas valdovo taryboje), disponavimas išskirtinio dydžio žemių plotais. Tai grupė žmonių, kurie dėl gerų tėvų ir sėkmingų vedybų bei artumo valdovui vykdo svarbiausias valdymo funkcijas. Šioje struktūroje didysis kunigaikštis negali nieko pakeisti, tik perskirstyti rangus. Kadangi tai kilmingų giminių atstovai, todėl kilmė yra kitas svarbus didiko požymis. Didikų turėjo būti jau anksčiau, nei jie imti minėti. Dalis XIV a. pabaigos – XV a. didikų netgi gali būti kilusi iš senosios gentinės diduomenės (p. 54). Autorius pabrėžia, kad nesant aiškių teisinių skirtumų, priklausomumo diduomenei kriterijus išskirti sunku. Jis pasitelkia ir kitus, formalesnius – tai esminę įtaką šalies gyvenimui turėję asmenys (artimiausi valdovo patarėjai, jo dokumentų liudininkai, pasiuntiniai-

diplomatai, centrinės ir vietos valdžios pareigūnai). Prie jų prijungiami artimi ir tolimesni giminaičiai. Tačiau tyrime platesnės reikšmės sąvoka *diduomenė* netapatinama su siauresne – *valdantysis elitas*. Dėl šaltinių specifikos lengviausia nustatyti valdančiojo elito sudėtį ir per jį sukaupti svarbiausias žinias apie diduomenę. Tam tikslui rezultatyviai išnaudojami didžiųjų kunigaikščių 1392–1492 m. liudininkų sąrašai. Jie atskleidė didikų grupę, kuri aiškiai paveldi aukštą savo pirmtakų padėtį. Tai Vytauto laikų diduomenė, atsiradusi iki 1392 m. Seniausia žinia yra apie Goštautus (1364 m.), bet dauguma „pasirodė“ XIV a. 9–10 dešimt. per Jogailos ir Vytauto valdymą. Diduomenė disponavo tėvoniškos rūšies žemėmis „tikrojoje“ (etninėje) Lietuvoje. Autorius tvirtina (p. 95–96): „įtakingiausių didikų kilmės tyrimas rodo, kad teorija apie Vytauto laikais įvykusius esminius pokyčius Lietuvos valdančiojo elito sudėtyje yra nepagrįsta. Šaltinių duomenys neleidžia nustatyti ankstesnių laikų genealoginių ryšių. Diduomenės tęstinumas gali būti įrodomas tik pradedant XIV a. antrąja puse“. Toks atsakymas jau leidžia įrodyti aristokratišką lietuvių diduomenės kilmę „kunigaikštiškais laikais“ (iki Krėvos įvykių ar anksčiau?), t. y. teigiamai atsakyti į taip iškeltą klausimą (p. 76). Tačiau diduomenės kilmė nepasiekia dar ankstesnių laikų ir nepatvirtina autoriaus teiginio, jog dalis didikų yra iš senosios gentinės diduomenės.

Monografijos skyrių apie diduomenės struktūrą pavadinčiau kertiniu tyrimo akmeniu. Jame atrasime naujų vertinimų ir įdomių išvadų, kuriomis nuosekliai siekiama patvirtinti ir išplėtoti ankstesnių skyrių teiginius. Pirmiausia kuo tvirčiau paneigti tarnybinę, pareigybinę diduomenės kilmę: lietuvių didikai kilo iš senų kilmingų giminių, t. y. lietuvių diduomenės struktūra buvo gimininio, o ne pareigybinio pobūdžio. Kartu autorius supranta ir tų tyrinėtojų poziciją, pirmiausia Oskaro Haleckio, kurie tvirtino, kad Vytauto laikų šaltiniuose nėra vieningos, uždaros ir politiškai veiksmingos giminės organizacijos, nėra bendro giminės vardo. Ši koncepcija gyvybinga lenkų istoriografijoje. Neseniai truputį modifikavęs ją atgaivino Jerzy Suchockis. Anot jo, chaotišką lietuvių visuomenę sutvarkė tik XV a. politiniai-administraciniai procesai. Vytauto laikų bajorams dokumentuose taikomos gimininės sąvokos esą netiko tuometinei Lietuvos realybei. Horodlėje lenkų herbams gauti Vytautas parinko ne giminės, bet pavienius bajorus. Remdamasis naujausiais vokiečių istoriografijos darbais, Rimvydas Petrauskas siūlo įdomų šio klausimo sprendimą. Kadangi giminė yra istorinis darinys, ji neišvengiamai patiria kaitą. XIV a. pabaigos – XV a. šaltiniuose iškyla vieną iš savo raidos etapų išgyvenanti ankstyviesiems viduramžiams priskiriama atviros struktūros lietuvių bajorų giminė: teisiškai neapibrėžti, nuolat kintantys dariniai, kur kiekvienos kartos atstovai gyvena vis kitoje giminiškoje konsteliacijoje („minkšta giminės struktūra“). Taip pat sulig kiekvienu nauju giminaičių pasidalijimu, vedybomis ir paveldėjimu kisdavo ir žemės valdų sudėtis. Kur jos ženklai Lietuvoje? Ką jie paaiškina? Pirmiausia paveldimi

giminės vardai, pastovios „giminių lizdų“ valdos šiomis sąlygomis negali atsirasti. Tokios giminės savimonei nebūtinai („silpnai funkciojuoja“) genealoginis aspektas (kilmė, protėviai). Protėvių atmintis toliau už senelį nesiekia, kadangi protėvių atmintis negalėjo pakeisti esamos palikuonio padėties. „Tik vienos kartos giminės konsteliacija buvo funkcionali, kitoje kartoje jos sudėtis neišvengiamai keisdavosi“, – sako autorius (p. 110). Tokios giminės savimonė – „horizontali“, o ne „vertikali“, kuomet pažįstami tos pačios kartos šalutinių linijų svaininiai giminaičiai, užmirštant protėvius. Joje labai svarbi yra giminystė iš motinos pusės. Atvirą (kognatinę) giminę pakeičia agnatinė – griežta, hierarchizuota giminė, apribota vyriškos linijos paveldu. Agnatinės giminės atsiradimo procesus turi skatinti centrinė valdžia, jos plėtojama krašto administravimo pareigybių sistema – juk visi giminaičiai negalėjo eiti vienų pareigų, nes neegzistavo visų giminaičių teisė į ją. Labai svarbu, kad autorius agnatinės giminės atsiradimo pavyzdį pateikia iš kunigaikščių giminės: Gediminas dar padalijo šalį septyniems sūnums, o nuo Algirdo su Kęstučiu ryškėja vieno sūnaus išskyrimo principas. Iš tiesų, kai trūksta šaltinių, brangus kiekvienas faktas, ypač iš XIV a.

Įtikinamai sklandžiai išdėstytoje istorinės lietuvių giminės raidos schemoje yra silpnų grandžių. Pirmiausia jau Gediminas iš visų septynių vis dėlto išskyrė savo jauniausiąjį sūnų Jaunutį, palikdamas jam valdyti Vilnių, todėl agnatiškumo faktai galėtų būti paankstinti. Ir nors šioje schemoje genealoginei savimonei („vertikalčiai“) paneigti panaudojama trumpa Vytauto atmintis apie senelį Gediminą, vis dėlto lietuvių karališkoje giminėje funkcionavo gilesnė atmintis: kūrinyje „Zadonščina“ apie lemiamą Maskvos valstybei mūšį su totoriais Kulikovo laukuose 1380 m. du jo dalyviai Algirdaičiai iš pirmos Algirdo santuokos, Andrejus ir Dimitrijus, drąsinosi kaip pagonys, pasitelkdami į pagalbą savo garbingus protėvius (gal net iki gyvenusiųjų Mindaugo laikais)¹: *esame du broliai, Algirdo sūnūs, o anūkai esame Gedimino, o proanūkiai – Skalmanto*. Jie gerai žinojo savo giminės pirmtakus, žinojo, kas patys esą – Algirdo pirmagimis Andrejus netgi mėgino paveržti Lietuvos sostą iš Jogailos. Manau, kad šiuo atveju giminės savimonės vertikalumas gali būti būdingas ir atvirai, ir agnatinei giminei. Antraip tyrimas praranda vieną iš kilmės (kilmingumo) kriterijų – protėvių atmintį, ir silpnina paties autoriaus tvirtai grindžiamą teiginį, kad diduomenė buvo iš aristokratiškų kunigaikštikiškųjų laikų giminių, net gentinės epochos. Schemoje yra kitokio nenuoseklumo ir nedidelių prieštaravimų. Kalbama ir apie kintančią atviros giminės struktūrą, joje motinos giminaičiams tenka ne mažesnis vaidmuo už tėvo (p. 110), politinė koordinacija giminės viduje lieka neaiški (p. 114), ir priešingai, „Gediminaičių dinastija vargu ar galėjo toleruoti užda-

¹ J. O c h m a n s k i, *Dawna Litwa*, Olsztyn, 1986, s. 20, 23.

ras ir politiškai veiksmingas bendruomenės (p. 114)“ (čia apie kognatinės giminės virtimą agnatinę). Manau, kad klausimas apie agnatinę giminę nėra iki galo aiškus. Kai kurie tyrime pateikti jos požymiai nesvetimi ir kognatinei giminei, ir šeimai, t. y. **didžiajai šeimai**. Gali būti, kad XIV a. pabaigos – XV a. žemėvaldos santykiuose išryškėja ne atsirandančios agnatinės giminės, bet atskirų šeimų nuosavybės teisių stiprėjimas. Šių turtėjančių ir stiprėjančių socialinių struktūrų atstovai dėsningai „oponavo“ senos tradicijos bendroms giminės teisėms į žemę, kurios varžė atskirų individų žemės nuosavybės teises (autorius išvardija giminaičių pritarimą žemės pardavimui ir jiems išliekančią žemės atpirkimo – retrakto teisę), nes žemė per kelis XV a. dešimtmečius virto preke. Tačiau tai vyko etapais, iš kurių svarbiausias – laisvas disponavimas nuosavybės trečdaliu, nesuvaržytas giminaičių teisėmis. Susiduriant su šaltinių trūkumu, šiuo atveju sunku gauti šimtu procentu įtikinamus atsakymus. Iš tikrųjų galima ir pritarti autoriaus išvadoms apie agnatinės giminės atsiradimą XV a. Juk yra kilmingų šeimų, per dvi tris kartas išsiplėtusių iki solidaus dydžio, jos koncentravo nuosavybę, išskeldavo lyderį vyriška linija (Radvilos, Goštautai, Kęsgailos, Astikai). Kita vertus, jos be galo panašios į vadinamąsias **neišsidalijusias broliavas**, kurios retkarčiais suskildavo.

Autorius iškėlė rimtą ir svarbią problemą apie agnatinę giminę, tačiau ne visi Lietuvoje ją įrodantys tyrimai darbe atlikti. Šalia to pastebėsiu, kad bendro giminės (šeimos) vardo nebuvimo priežastys galėjo glūdėti ne giminės struktūros (kognatinė – agnatinė) kaitoje, bet pirmiausia atskirų giminės struktūrinių dalių arba atstovų (t. y. individualios šeimos) žemėvaldos teisių stiprėjime. Autorius gerai pastebi: „Iš kartos į kartą paveldimo vardo atsiradimas chronologiškai sutampa su kai kuriais giminės raidos aspektais (pvz., būtent tuo metu atsiranda vadinamoji „trečdalis nuostata“, pradėjusi riboti giminaičių kompetenciją disponuojant žemės valdomis).“ (p. 111). Galima plačiau pagrįsti prielaidą. Bendro vardo atsiradimas sutampa ir su kitais bajorijos žemėvaldos teisių plėtojimosi faktais: valdovo žemėvaldos teisių apribojimas 1387 m. ir vėlesnėse privilegijose bajorijos naudai, diduomenės stambiosios žemėvaldos atsiradimas, valdų koncentravimas (iš čia turėjo kilti spaudimas, kad žemė virstų preke). Vadinas, ikikrėvinei lietuvių bajorijai (diduomenei) tie žemėvaldos aspektai nebuvo būdingi, kaip ir juos lydintis bendras giminės (šeimos) vardas, nepaneigiant „vertikalių“ žinių apie giminės protėvius.

Stambiosios žemėvaldos atsiradimas plačiau analizuojamas atskirame skyriuje. Jame įtikinamai paneigiama Łowmiańskio išvada, kad Vytauto laikų didiko tėvoniją sudarydavo vienas kitas dvaras. Dvarų turėdavo kelis, tačiau žemės buvo išsklaidytos plačioje teritorijoje („tikrojoje“ Lietuvoje ir valstybės pasieniuose), anot autoriaus, – tėvoninių valdų „topografinis nevientisumas“. Tai jis paaiškina atvira giminės struktūra: kiekvienos kartos valdų sudėtis skirdavosi nuo ankstesnės (p. 128).

Palaiapsniui žemės koncentruojamos, išsiskiria pagrindinės valdos. Stambesnių ir vientisesnių valdų centre statomas dvaras, bažnyčia – XV a. yra atrandami pirmi tokios raidos požymiai. Atsiranda bendri (agnatinės) giminės vardai.

Kiekvienas skaitydamas šį darbą turėtų neužmiršti autoriaus metodinio pasirinkimo tyrinėti ir akcentuoti diduomenės valdžią kaip giminės, bet ne luominės struktūros atstovų valdžią, kadangi pastaroji yra vėlyvesnė ir tiriamuoju periodu tik formavosi, todėl negalėjo būti valdžios šaltinis. Giminės įtaka tuo tarpu yra kone dominuojanti, nors jos funkcijas palaiapsniui perima valstybės struktūros. Savo nariui ji teikia stabilumo, apsaugos ir atminimo garantijas. Giminių atstovams, o ne tarnybinei valdovo bajorijai atitekdavo valstybės pareigybės. Kadangi centrinių pareigybių sistema ir jų hierarchija dar tik kūrėsi šalia didžiojo kunigaikščio, darbe aptariamos vietinės administracijos struktūros. Giliausiai išnagrinėjama seniūnų pareigybė ir pateikiamos kelios vertingos išvados apie pastarųjų valdžios prigimtį. Svarbiausias pareigas dažniausiai eidavo vietiniai asmenys, pareigų aukštumą nulemdavo kilmė ir giminystės ryšiai (net su valdovu). Tokie santykiai tarp valdovo ir vietinio kilmingo pareigūno buvo seniai nusistovėję. Taigi didysis kunigaikštis savo valdžios funkcijas vietose suteikdavo teritorijų diduomenei. Autorius apibendrina, kad XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje Lietuvos didikų valdžia iš dalies buvo sąlygota jų pačių paveldimų teisių, o didžiojo kunigaikščio privilegijos šias teises tik išplėtė ir institucionalizavo (p. 167). Tuo tarpu savarankiškas didikų luomas (*taip!*) formavosi gana lėtai, nes jam trukdė senųjų giminės struktūrų gajumas. Galutinai luominė struktūra su atitinkama diduomenės savimone radosi Kazimiero valdymo laikais (1440–1492) ir pasireiškė kaip valdančiojo sluoksnio konsolidacija, vienijama prestižinėmis tarpusavio santuokomis, instituciskai formalizuojama Ponų taryboje – aukščiausiame krašto administravimo organe, svarbiausiose centrinėse ir vietinėse pareigybose ir t. t. (p. 194–195).

Neįmanoma įvertinti visų R. Petrausko knygoje šiuolaikiškai (stipri teigiama naujausios vokiečių istoriografijos įtaka), intriguojančiai, patraukliai sprendžiamų „senų naujų“ lietuvių visuomenės socialinių politinių struktūrų istorijos problemų šioje recenzijoje. Kiekvienas knygos skaitytojas atras, kurioms pritarti, kuriomis abejoti. Autoriui pavyko meistriškai „suvaldyti“ tiriamosios problemos šaltinius ir istoriografiją, sklاندžiai viską išdėstyti monografijoje. Darbas pasisekė ir neabejotinai liudija didelį žingsnį pirmyn Lietuvos medievistikoje.

Artūras D u b o n i s

Edmundas G i m ž a u s k a s. **Baltarusių veiksnys formuojantis Lietuvos valstybei 1915–1923 m.** Vilnius: LII leidykla, 2003. 191 p. + spalv. žemėlapis.

Lietuvos nepriklausomybės idėja ir valstybingumo genezė Didžiojo karo metais bei iškart po jo lietuvių ir užsienio istoriografijoje analizuota ne kartą. Daugiau ar mažiau tyrinėtas ir Lietuvą supusių kaimynų – Rusijos, Lenkijos, Vokietijos, Latvijos – politinis, socialinis, kultūrinis, ekonominis ar geopolitinis poveikis tai genezei¹. Aptartas net kai kurių tolimųjų kaimynų ar partnerių, neturinčių tiesioginės sienos su Lietuva, veiksnys Lietuvos valstybingumo formavimuisi². Tuo tarpu atskiros studijos apie artimiausio rytinio Lietuvos kaimyno – Baltarusijos (Gudijos) įtaką moderniai lietuvių valstybingumo genezei XX a. pirmame ketvirtyje dėl įvairių objektyvių ir subjektyvių priežasčių teko laukti gana ilgai. Taigi neabejotina, jog šiais metais Lietuvos istorijos instituto leidykloje estetiškai nepriekaištingai išleista jauno istoriko dr. Edmundo Gimžausko monografija „Baltarusių veiksnys formuojantis Lietuvos valstybei 1915–1923 m.“ užpildo modernaus lietuvių valstybingumo genezės tarptautiniame kontekste istoriografinę spragą.

Struktūriškai knyga parengta gana logiškai ir nepriekaištingai. Be įvado, kuriame nurodomas pagrindinis darbo tikslas – „ištirti baltarusių vaidmenį formuojantis Lietuvos valstybės teritorijai išorinių jėgų poveikio kontekste“ (p. 16) – ir pakankamai profesionaliai aptariama gausi istoriografija bei šaltiniai, ir išvadų, studijų sudaro keturi pagrindiniai skyriai, skirstomi į poskyrius, o pastarieji – dar į smulkesnius paragrafus. Neabejotina, kad darbą skaitytojui gerokai palengvina knygos pabaigoje esantis išsamus šaltinių ir solidus literatūros sąrašas, profesionaliai parengtos asmenvardžių bei vietovardžių rodyklės. Knyga pretenduoja netgi į tam tikrą prabangą, nes turi net dvi santraukas užsienio kalba: vokišką ir rusišką. Šiuolaikinėje

¹ R. L o p a t a, Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, Vilnius, 1996; A. E. S e n n, *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*, Vilnius, 1992; Č. L a u r i n a v i č i u s, *Lietuvos – Sovietų Rusijos taikos sutartis*, Vilnius, 1992; Z. B u t k u s, *Lietuvos ir Latvijos santykiai 1919–1929 metais*, Vilnius, 1993; J. H i d e n, *The Baltic States and Weimar Ostpolitik*, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney, 1987; P. Ł o s s o w s k i, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa, 1996.

² S. W. P a g e, *The Formation of the Baltic States. A Study of the Effects of Great Power Politics upon Emergence of Lithuania, Latvia and Estonia*, Cambridge, 1959; G. v o n R a u c h, *Geschichte der baltischen Staaten*, München, 1977; M. L. H i n k k a n e n-L i e v o n e n, *British Trade and Enterprise in the Baltic States 1919–1925*, Helsinki, 1984; J. S k i r i u s, *Lietuvos užatlantės diplomatija 1918–1929 metais*, Vilnius, 1995; A. G a i g a l a i t è, *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*, Kaunas, 1999; V. M a ž e i k a, *Danijos santykiai su Lietuva 1918–1940 m.*, Vilnius, 2002.

lietuvių istoriografijoje tai nedažnas reiškinys. Tiesa, nelabai aišku, kodėl antroji santrauka pateikta rusų kalba. Nesinori tikėti, jog taip pritariama „konceptijai“ apie baltarusių (gudų) kalbos netobulumą, kuri gana populiarai tam tikruose didžiosios rytų kaimynės visuomenės sluoksniuose. Greičiausiai taip atsitinka nejučiomis, tiesiog pasirinkus „praktiškesnį“ ir lengvesnį vertimų organizavimo kelią. Bet ar tokia „praktika“ visada pateisinama? Pagaliau, jeigu iškilo tam tikrų sunkumų, tai gal tuomet būtų pakakę santraukos tik vokiečių kalba?

Be to, užsieniečiams skirtos santraukos galėjo būti kiek išsamesnės ir platesnės. Puiku, kad jose net apie 30% teksto skirta pristatyti šiuolaikinę lietuvių istoriografiją tyrinėjama tematika. Dar puikiau, kad čia paminėtas ir šios recenzijos autorius. Nors tai nenuginčijami privalumai, vis dėlto platesnė knygos turinio anotacija užsieniečiams (paminint naujausius faktus, jų interpretacijas bei reikšmingiausias lietuvių – gudų santykių peripetijas) tikrai nebūtų pakenkusi. Krinta į akis ir tai, jog užsieniečiams skirtų santraukų pavadinimai nesutampa su oficialiais, knygos pirmame, antrame ir trečiame viršelyje nurodytais pavadinimais. Užsieniečiams pateikiamas išplėstinis studijos pavadinimo variantas net dvigubai ilgesnis už tą, kuris puikuojasi knygos viršelyje. Galima tik spėlioti, jog taip atsitiko dėl to, kad išplėstinis darbo pavadinimas pirmajam knygos viršeliui, kuris, be kita ko, šiuolaikinėje komercinėje visuomenėje turi būtinai atlikti dar ir knygos kaip prekės reklamos funkciją, akivaizdžiai buvo per ilgas. Tačiau kodėl išplėstinis studijos pavadinimas, pateikiamas santraukose užsieniečiams, neišsiteko trečiame ar ketvirtame knygos viršelyuose? Juk tokia ilgų pavadinimų rašymo praktika, regis, egzistuoja seniai ir sėkmingai³. Žinia, visi šie pastebėjimai ne esminiai. Beveik visų jų tikriausiai galėjo ir nebūti, jeigu knygos redaktorius būtų atidžiau padirbėjęs.

Greta to, kad E. Gimžausko darbas vaizdžiai patvirtina istoriografinę tiesą apie komplikuoatą Lietuvos valstybės formavimąsi (p. 5), jis aktualus ir vertingas dar bent keliais aspektais: 1) plačiai panaudota lietuvių, baltarusių ir lenkų istoriografija tyrinėjama tematika ne tik pastebimai praturtina lietuvių modernaus valstybingumo 1915–1923 m. genezės sampratą, bet ir suponuoja dėkingas prielaidas tolesniam istoriografiniam polilogui; 2) gana platus naujų originalių istorinių šaltinių panaudojimas autoriui leido ne tik praturtinti lietuvių istoriografiją naujais faktais bei jų interpretacijomis, bet ir pagrįsti teiginį, jog „baltarusių veiksnys nebuvo koks nors atsitiktinis pakeleivis tam tikroje Lietuvos valstybės formavimosi atkarpoje, o greičiau jau ištikimas palydovas ilgame to formavimosi kelyje“ (p. 6). Vadinasi, ligšiolinėje Lietuvos modernaus valstybingumo genezės mozaikoje trūko ne tik reikšmin-

³ Kaip pavyzdį galima nurodyti: *The Origins of the Second World War Reconsidered: The A. J. P. Taylor Debate after Twenty-five Years*, ed. by G. Martel, Boston-London-Sydney, 1987.

gų detalių (istorinių faktų), bet ir ištiso vaizdinio, kurio įsisamoninimas eventualiai pozityviai turėtų paveikti ne tik šiuolaikinę lietuvių istoriografiją, bet ir geopolitinę saviidentifikaciją. Konkrečiau tariant, paspartinti suvokimą, jog rytinis Lietuvos kaimynas yra ne Rusija ar bent jau ne tik Rusija. Šiuo aspektu E. Gimžausko monografija pasirodė, regis, pačiu laiku, nes sparčiame Lietuvos tapsmo intergruotos Europos dalimi procese lietuvių politiniam elitui primena jo potencialius užsienio politikos uždavinius, o Baltarusijos politinio susiliejimo su Rusija kontekste galbūt bent kiek sustiprina pirmosios sociokultūrinio tapatumo jausmą, ekonominio savarankiškumo ambicijas ir politinės nepriklausomybės stuburą; 3) vertinga ir tai, jog tirdamas lietuvių–baltarusių politinius-diplomatinis santykius autorius palyginti nemažai dėmesio skyrė ir baltarusių visuomenės socialinių struktūrų išryškinimui bei analizei. Toks bandymas politinio-diplomatinio pobūdžio analizės „grynuolių“ susieti su tautoje vykstančiais socialiniais procesais lietuvių istoriografijoje, nagrinėjančioje XX a. politinę istoriją, deja, nėra dažnas. Turint galvoje, jog E. Gimžausko studija parengta pagal daktarinę disertaciją, regis, galima įtarti, kad tai sveikintinas ne tik disertanto, bet ir jo vadovo nuopelnas; 4) sunku nepastebėti, jog chronologiškai gana nuosekliai tirdamas baltarusių poveikį Lietuvos valstybės genezei 1915–1923 m., E. Gimžauskas jį charakteringai bando panardinti į pakankamai platų geopolitinį – lenkų, rusų (sovietų), vokiečių politinių aspiracijų šiame regione – kontekstą, bando nagrinėti jo konjunktuines konfigūracijas. Visa tai skaitytoją tarsi atplėšia nuo įprastos stebėjimo aplinkos ir neabejotinai atveria jam platesnę Lietuvos politinės istorijos peripetijų panoramą; 5) kaip neabejotiną, galbūt netgi esminį knygos privalumą drįsčiau nurodyti ir probleminį klausimų išdėstymą. Gerai, kad šis istorijos rašymo pincipas išlieka ir išvadose, kur autorius taip pat nesistengia pateikti išdailintų atsakymų ar „galutinių“ tiesų. Štai paskutinis išvadų sakinyš, manding, artimai koreliuotas su studijos autentišku pavadinimu, pagrindiniu tikslu ir uždaviniais, suformuluotas taip: „Taigi Lietuvos rytinės sienos formavimuisi baltarusių veiksnys nevaicino svarbiausio vaidmens“ (p.158).

Prie knygos privalumų reiktų priskirti ir jos priedą – spalvotą žemėlapi „Lietuvių – baltarusių regionas 1915–1923 m.“, kurį autorius parengė remdamasis vokiečių istoriko Hanso Ericho Volkmano darbu. Tiesa, žemėlapis galėjo būti kiek informatyvesnis. Nurodytos ne tik visiems besidomintiems jau pakankamai gerai žinomos tiesos – 1917 m. pabaigoje nusistovėjusi rusų–vokiečių fronto linija, Bresto taikos siena ar naujų, nepriklausomų valstybių sienos po Rygos taikos sutarties sudarymo, – bet ir nubrėžtos gudų teritorinių revindikacijų šiaurės vakaruose ribos, ir atvirksčiai: lietuvių teritoriniai siekiai pietryčiuose. Arba pažymėti ryškiausi gudų politinės nepriklausomybės šalininkų koncentracijos židiniai, o galbūt ir, autoriaus žodžiais tariant, charakteringa Rytų ir Vakarų civilizacijų takoskyra gudų žemėse.

Nors knyga turi nemažai privalumų, kurių visų čia galbūt ir nesugebėjome suminėti, manytume, kaip ir kiekvienoje problematiškai dėstomoje studijoje esti joje ir diskutuotinių dalykų. Įvade E. Gimžauskas pabrėžia, jog „Visas mūsų formuluojamas problemos masyvas knygoje skaidomas trimis aspektais: etnopolitiniu, politiniu bei geopolitiniu“ ir čia pat detalizuoja, kad „Sąvoką „politinis aspektas“ mes apibūdintume kaip diplomatinį santykį tarp gudų politinę mintį reprezentuojančių grupuočių ir besikuriančių Lietuvos valstybės politinių struktūrų“ (p. 8). Manytume, jog autoriaus noras vadinamąjį politinį aspektą redukuoti į diplomatinį santykį kiek pavojingas ir vargu ar pagrįstas. Su tradiciškai klasikine prasme suprantamu diplomatijos ir diplomatinio santykių turiniu, kaip jį apibrėžia *Oxford English Dictionary* ir *Encyclopedia Britannica*⁴, lietuvių–gudų santykiai tiriamuoju laikotarpiu, atmetus vadinamąją „liaudies diplomatiją“, manding, nedaug ką turi bendra. Dar blankesnis lietuvių–gudų diplomatinis santykis tampa autoriui iš esmės labai menką dėmesį skiriant Gudijos Liaudies Respublikos atstovybės Kaune veiklai. E. Gimžauskas beveik neanalizuoja šios institucijos Lietuvoje veiklos aplinkybių ir pobūdžio, tikslų ir prioritetų bei formų.

Kodėl autoriui nepatiko politika ar, jo žodžiais tariant, politinis dviejų kaimyninių tautų santykių aspektas ir jis veržiasi į diplomatiją, gerokai supaprastindamas pirmosios turinį ir per jėgą bandydamas išplėsti antrosios objektą, lieka neaišku. Neatitikimas tarp deklaruoto politinio aspekto, autoriaus specifiskai apibūdinto kaip diplomatinis santykis, ir knygos turinio itin pastebimas pirmuose dviejuose studijos pagrindiniuose skyriuose, kur apie diplomatiją ar diplomatinį santykį tarp lietuvių ir gudų iš esmės nekalbama ir šios sąvokos vartojamos tik fragmentiškai, aptariant rusų, vokiečių ar kitų tautų atstovų diplomatinę veiklą. Sąvoka „BLR diplomatijos“ veikla pirmą kartą, regis, pavartota tik įpusėjus studiją, kalbant apie gudų norus 1918 m. pavasarį derėtis su ukrainiečiais ir sovietais dėl savo pietrytinių sienų (p. 63). Ir tai visiškai suprantama, nes jeigu diplomatiją suprasime jau minėta prasme, tai kalbėti apie baltarusių diplomatiją, taip pat ir diplomatinį santykį su lietuviais iš principo įmanoma tik po 1918 m. kovo 25 d., kada buvo deklaruotas Baltarusijos Liaudies Respublikos įkūrimas, nes diplomatinę veiklą paprastai vykdo tik valstybinės institucijos bei jų įgaliojami asmenys. Žinia, jeigu nekalbėsime apie jau minėtą vadinamąją „liaudies diplomatiją“.

Tam tikrų nesusipratimų ar neaiškumų atsiranda vartojant ir kai kurias kitas sąvokas bei terminus. Štai britų filosofo-sociologo Ernsto Gellnero suformuluotą tautos sampratą, skirtą iš esmės apibūdinti XIX a. pirmos pusės situacijai, E. Gimžauskas ne tik ryžtingai, be jokių išlygų tapatina su XX a. pirmos pusės modernios tautos terminu (p. 18), bet bando netgi susieti su „Rytų ir Vakarų civilizacijų“

⁴ *Encyklopedia Britannica*, Chicago-London-Toronto, 1959, vol. 7, p. 404.

sąvoka (p. 36). Tokiu būdu norėdamas „kompensuoti neaiškumus ar nutylėjimus, atsirandančius mums aiškinant moderniosios baltarusių tautos formavimąsi“ (p. 36). Tačiau toks bandymas vargu ar gali ką paaiškinti. Viena vertus, kaip pripažįsta pats autorius, „Tokio mąstymo problema yra ta, jog neatsižvelgėme į tai, kad aprašomas baltarusių regionas yra ne kurio nors civilizacinio arealo centre ar netoli jo, o pačiame pakraštyje, tiksliau, abi civilizacijos tarpusavyje dalijasi baltarusių gyvenamą erdvę“ (p. 36). Kita vertus, problema, regis, slypi ne tik tame, jog E. Gimžauskas neatsižvelgė į tai, kur reikia ieškoti baltarusių regiono, bet ir tame, kad jis neatsižvelgė ir į kitą, ne mažiau reikšmingą dalyką – sąvokos *civilizacija* turinio daugiabriauniškumą. Fragmentiškas civilizacijos sąvokos įspraudimas į tekstą, bent minimaliai neišplėtojus autoriaus istoriosofinės pozicijos ir nepaaiškinus, kokį turinį jis suteikia šiai sąvokai – Maxo Weberio, Oswaldo Spenglerio, Norberto Eliaso ar Vytauto Kavolio⁵ – vargu ar gali ką paaiškinti, o juo labiau kompensuoti skaitytojui išskylančius neaiškumus.

Neaiškus santykis ir tarp istoriko vartojamų etnografinės tautos bei etnocentristinės tautos sąvokų (p. 157). Jeigu etnografiją suprantame kaip mokslą, tai autoriaus teiginys išvadose, jog 1917 m. „vokiečiai leido lietuviams kurti etnografinę Lietuvos valstybę“, suponuojantis sąvoką *etnografinė Lietuvos valstybė*, regis, taip pat ne itin vykęs. Prisimenant Vilniją ir krajovcų judėjimą bei Mažąją Lietuvą, abejoti verčia ir kitas išvadose pateiktas apibendrinantis autoriaus teiginys, jog dar 1915 m., t. y. pačiame Didžiojo karo įkarštyje, lietuviai „jau buvo iš esmės susiformavę kaip monokultūrinė“ tauta (p. 157). Juolab, kad čia pat, t. y. trečiame išvadų punkte teigiama, jog „1918 m. pabaigoje A. Voldemaro vyriausybė, pradėjusi faktinį Lietuvos valstybės kūrimą, sudarė sutartį su baltarusiais, pagal kurią baltarusiai vėlgi galėjo tikėtis subkultūrinių teisių“ Rytų Lietuvoje. Jeigu darysime prielaidą, kad pastarasis autoriaus teiginys teisingesnis, tada apie „monokultūrinę“ lietuvių tautą kalbėti 1915 m. lyg ir ankstoka. Štai istorikas Raimundas Lopata, analizuodamas 1926 m. perversmo priežastis, padarė išvadą, jog lietuvių kultūra homogeniška nebuvo netgi XX a. trečiojo dešimtmečio viduryje⁶.

Be to, mūsų galva, knygos tekste ir ypač išvadose pernelyg griežtai apibrėžti ir pernelyg tiesmukiškai sugretinami du toli gražu netapatūs dalykai: 1920 m. spalį pasiektas lenkų ir sovietų susitarimas Rygoje bei 1923 m. kovo 15 d. Ambasadorių konferencijos sprendimas. Studijos paskutiniame skyriuje kalbėdamas apie sovietų ir

⁵ N. E l i a s, Kultūra ir civilizacija, *Baltos lankos*, t. 6, Vilnius, 1995, p. 5–17; L. D o n s k i s, Lyginamųjų civilizacinių studijų klasikai, ten pat, p. 18–61; V. K a v o l i s, Civilizaciniai procesai ir Lietuva, *Kultūros barai*, 1997, Nr. 7, p. 2–8; V. K a v o l i s, *Civilizacijų analizė*, Vilnius, 1998.

⁶ R. L o p a t a, Die Entstehung des autoritären Regimes in Litauen 1926. Voraussetzungen, Legitimierung, Konzeption, *Autoritäre Regime in Ostmitteleuropa 1919–1944*, hrsg. von E. Oberländer, Paderborn-München-Wien-Zürich, 2001, S. 100.

lenkų susitarimą Rygoje 1920 m. rudenį E. Gimžauskas nedvejoja, kad „Šamokslas Lietuvos ir Gudijos valstybingumo atžvilgiu buvo neatsiejamas šio susitarimo komponentas“ (p. 155). Išvadose autorius žengia dar toliau ir apibendrina: „Imperialistinis lenkų ir sovietų susitarimas 1920 m. rudenį dėl buvusių LDK teritorijų pasidalijimo bei vėlesnis 1923 m. Ambasadorių konferencijos sprendimas, patvirtinęs tą pasidalijimo faktą, praktiškai suardė natūralią LDK transformaciją bei lietuvių ir baltarusių evoliuciją nacionalinių valstybių kūrimosi link“ (p. 158). Manytume, jog tokio pobūdžio sugretinimas konceptualiai itin klampus, nes suponuoja kažkur jau girdėtą mintį apie Vakarų imperialistus ir didįjį šamokslą prieš Lietuvą. Konkrečiau tariant, toks sugretinimas noromis nenormomis skaitytoją pastūmėja grįžti prie gerai žinomo tautinės-sovietinės historiografijos koncepto apie „imperialistinę Lenkiją“ ir už jos pečių stovinčius dar didesnius „imperialistus“... Šiuo atveju skirtumas tik toks, jog prie imperialistų stovyklos priskiriami ir sovietai. Tačiau žvelgiant konceptualiai, bendroje geopolitinėje konfigūracijoje tai tik detalė, kuri bendro struktūrinio vaizdo iš esmės nepakeičia: mažutė Lietuva ir kiek didesnė Gudija grėsmingai iš visų pusių apsuptos milžiniškų imperialistų bei dar galingesnių jų rėmėjų beviltiškai gūžiasi iš baimės... Neabejojame, kad autorius siekė tikrai ne tokio efekto. 1923 m. kovo 15 d. Ambasadorių konferencijos sprendimo dėl Lenkijos rytinės sienos nustatymo aplinkybės ir turinys vargu ar leidžia jį vienareikšmiai prilyginti lenkų ir sovietų „imperialistiniam šamokslui“ Rygoje. Manytume, kad tarp šių dviejų faktų yra esminiai skirtumai ir šiuo atveju, manding, tokio pobūdžio sugretinimas greičiausiai atsirado tik dėl to, kad autorius neįsigilino į Ambasadorių konferencijos sprendimo aplinkybes, turinį ir formuluotes. Jo teiginys, kad po 1923 m. kovo 15 d. Ambasadorių konferencijos sprendimo „Formavosi nuomonė, jog Vakarų šalys tokiu sprendimu „atsikeršijusios“ Lietuvai už įžeistą didybę Klaipėdos epizodo metu“, pasako ne viską. Kalba, regis, ejo ne tik apie įžeistą Vakarų šalių „didybę“ ir jų „kerštą“ Lietuvai.

Sorbonos universiteto istoriko Julieno Gueslino tyrimas, plačiai paremtas prancūziškais istoriniais šaltiniais, rodo, kad 1923 m. kovo 15 d. sprendimas buvo priimtas ir siekiant išlaikyti tam tikrą politinį „juridinį“ paritetą. Kaip prancūzų politikos bei karo ekspertai nustatė Klaipėdos „sukilimo“ prigimtį ir nesunkiai išsiaiškino, jog tai iš esmės tik generolo Lucjano Želigowskio „maišto“ lietuviška atmaina bei šią tiesą įrodė britų kolegoms – Vilniaus klausimas buvo nulemtas. Pasak prancūzų istoriko J. Gueslino, būtent Prancūzijos pasiuntinys Varšuvoje Andre Hector de Panafieu, norėdamas nuraminti lenkus ir užkirsti kelią jų protestams dėl lietuviams daromų nuolaidų Klaipėdoje, pirmiausia ir pasiūlė *Quai d'Orsay* „pripažinti Rygoje nustatytas rusų ir lenkų taikos sienas ir Vilniaus aneksiją“⁷. Lenkų

⁷ J. G u e s l i n, Prancūzija ir Lietuvos klausimas (1920–1923 m.): tarp iliuzijų ir realios politikos, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. LI, 2002, p. 35.

spaudžiamas A. H. de Panafieu Prancūzijos premjerui Raimundui Puncarė nekukliai priminė, jog Vilnijos klausimo išsprendimas Lenkijai palankia prasme iš esmės du metus buvo „blokuojamas“ dėl Varšuvos paramos „želigovskiadai“, tačiau dabar, po lietuvių panašaus žygio Klaipėdoje šis argumentas prarado moralinę vertę. Kitaip tariant, viena neteisybė atsivėrė kitą neteisybę ir svarstyklių lėkštės su L. Želigovskio „maištu“ Vilniuje bei lietuvių „sukilimu“ Klaipėdoje Lietuvai pavojingai išsilygino, ir R. Puncarė galiausiai sutiko „duoti kompensaciją Lenkijai Vilniaus klausime ir nulemti ginčą, kurio nenutrūkstamumas sudaro pavojų“⁸. Taip pakrypus reikalams kontrargumentų prieš tokį siūlymą jau nebeįstengė rasti ir tradiciniai Lietuvos valstybingumo mecenatai – britai. Pasiremdama *Foreign Office* archyvais, iš esmės taip pat dėl 1923 m. kovo 15 d. Ambasadorių konferencijos sprendimo aplinkybių, akcentus sudėlioja ir britų istorikė Merja Liisa Hinkkanen-Lievonen, sakydama, jog lietuviai Klaipėdą užėmė „lyg iš rašto“ – atsivertę Józefo Piłsudskio redaguotą Vilniaus „maišto“ vadovėlį⁹. Todėl sąjungininkai – britai ir prancūzai – 1923 m. pradžioje ėmė traktuoti, jog tam tikra prasme (juridine?) abiejų problemų prigimtis panaši¹⁰, o tokia išvada, žinia, suponavo ir atitinkamą „juridinį“ sprendimą, kurį priimant jau nebebuvo paisoma vieno pagrindinių materialios teisės principų: *ex injuria jus non oritur*. Regis, būtent jausdama ir šią spragą Ambasadorių konferencija savo 1923 m. kovo 15 d. nutarimą dėl Lenkijos rytinės sienos apdairiai suformulavo taip, kad atsakomybės už šį sprendimą jai liktų mažiausiai. Nutarimo formuluotes iš esmės galima aiškinti ir taip, kad siena nustatoma atsižvelgiant į Lenkijos turimus geranoriškus (sic!) susitarimus su kontrahentais bei jų bendra atsakomybe. Todėl, ar ne korektiškiau pritarti Ambasadorių konferencijos reikalų žinovo, šveicarų mokslininko Gerhardo P. Pinko nuomonei, jog nuodugnus 1923 m. kovo 15 d. sprendimo įvertinimas yra susijęs su fundamentalia didžiųjų valstybių „hegemonijos“ analizavimo problema¹¹.

Kad 1923 m. kovo 15 d. Ambasadorių sprendimas buvo savotiška politinė „kompensacija“ Lenkijai, papildomai sukomplikavusi Lietuvos teises į Vilnių, tvirtina ir kiti šios problemos žinovai: britų istorikas Johnas Hidenas bei lietuvių – Česlovas Laurinavičius¹². Taigi jei pritartume „kompensacijos“ konceptui, išeitų, jog Ernesto

⁸ Ten pat.

⁹ M. L. H i n k k a n e n - L i e v o n e n, min. veik., p. 106.

¹⁰ Ten pat, p. 106–107.

¹¹ G. P. P i n k, *The Conference of Ambassadors (Paris 1920–1931)*, Geneva Studies, 1942, vol. XII, 4–5, p. 106.

¹² J. H i d e n, min. veik., p. 127; Č. L a u r i n a v i č i u s, Lietuvos istorijos XX a. apžvalga, *Politika ir diplomatija. Lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai. Studijų šaltiniai* '5, Kaunas, 1997, p. 260.

Galvanausko palaimintas lietuvių „sukilimas“ Klaipėdoje gana tiesiogiai atliepė ar netgi kliudė ir egzilinės Baltarusijos Liaudies Respublikos politinę raidą. O tokiu atveju, dėl „buvusių LDK teritorijų pasidalijimo“ ir „praktiškai suardytos natūralios LDK transformacijos“ bei lietuvių ir baltarusių nepavykusios evoliucijos nacionalinių valstybių kūrimosi link, atsakomybė tektų jau ne vien „imperialistiniam“ lenkų–sovietų susitarimui 1920 m. rudenį – 1921 m. pavasarį ir jį „patvirtinusiam“ Ambasadorių konferencijai 1923 m. pavasarį, bet ir kitiems tarptautinių santykių subjektams, tendencingai veikusiems tarptautinėje arenoje, nes vienas pagrindinių tiek klasikinės, tiek šiuolaikinės tarptautinės teisės principų – valstybių suverenos lygybės principas¹³ iš esmės reiškia, jog visi tarptautinės teisės subjektai, turintys valstybinį suverenitetą, nepriklausomai nuo jų teisių prigimties ir apimties, karinio pajėgumo ar politinio išprusimo, prieš ją yra lygūs.

Kita vertus, nors įvade autorius angažuojasi ir geopolitiniam problemos tyrimo aspektui (p. 8), išvadose mums iš esmės nepavyko aptikti to tyrimo rezultatų. Pavyzdžiui, čia net nebandoma samprotauti apie tai, kokią geopolitinę ar strateginę reikšmę Lietuvos valstybingumui eventualiai galėjo turėti BLR sukūrimas pagal vieną ar kitą teritorinį „scenarijų“, arba, kaip Lietuvos valstybingumą paveikė šios intencijos žlugimas? Beje, palyginus su knygos turiniu, Lenkijos vaidmuo išvadose, manytume, taip pat pernelyg trumpai ir vienareikšmiškai nusakytas.

Ne visai pamatuotų pareiškimų studijoje galima rasti ir daugiau. Štai kalbėdamas apie 1918 m. lietuvių – vokiečių – ukrainiečių – gudų santykių mazgą bei gudų teritorines aspiracijas E. Gimžauskas teigia, kad pastariesiems radus politinį sutarimą su ukrainiečiais ir vokiečiais „vakarinė BLR siena greičiausiai būtų buvusi tapati baltarusių dominuojamos istorinės LDK vakarinei sienai“ (p. 69). Kitaip tariant, BLR būtų nutįsusi iki pat rytprūsių. Toks teiginys neįtikina, nes ten pat autoriaus aprašomos gudų teritorinės aspiracijos bei galimi jų realizavimo „scenarijai“ pagrindo jam neduoda. Gudų teritorinis apetitas Vakaruose siekia tik „Gardiniją, Pripetės upės baseiną ir Vilnių“, kuris jiems yra „Baltarusijos protinės veiklos centras, gyviausiai suvokiantis Baltarusijos valstybinio savarankiškumo idėją“ ir todėl „mūsų sostinė“ (p. 68). Beje, kaip lietuviai savo valstybingumo atkūrimo aušroje reflektavo pastarąjį gudų norą, E. Gimžauskas plačiau neanalizuoja.

Pasitaiko knygoje ir ne visai pagrįstų faktų interpretacijų arba atskirų teiginių tarpusavio loginių prieštaravimų. Regis, atidžiau nepasidomėjęs istoriografija, autorius bent porą kartų knygoje teigia, jog 1920 m. pabaigoje sovietai priešinosi plebiscito planams Pietryčių Lietuvoje (p. 137, 150). Tuo tarpu jau gerai žinoma, kad minėtą sovietų „priešinimąsi“ lietuvių diplomatija tiesiog lupė išlupo iš Maskvos ir

¹³ V. V a d a p a l a s, *Tarptautinė teisė*, Vilnius, 1998, p. 22, 42, 171–172.

ne už dyką¹⁴. Žinia, taip sukeitus akcentus, nebetenka prasmės ir autoriaus kruopščiai sukonstruotas tam tikras istorijos, tiksliau – istorinės atkarpos, loginis modelis. Aptardamas 1920 m. spalio 12 d. Sovietų Rusijos – Lenkijos preliminarios taikos rezultatus E. Gimžauskas teigia, jog „Pagal ją visi suinteresuotieji galėjo jaustis laimėtojais. Sovietai – kad lenkams nepavyko priversti atsisakyti liepos 12 d. sutarties – vadinas, išsaugota galimybė manipuliuoti abiem taikos sutartimis pagal reikalą“ (p. 120). Taigi šiuo atveju istorikas lyg ir neabejoja abiejų sutarčių politiniu ar netgi juridiniu paritetu bei veiksmingumu. Tačiau kitu atveju jau galvoja kitaip ir teigia, kad „po Rygos susitarimo buvo likusi tik subjektyvi Lietuvos nuostata laikyti tą sprendimą tebegaliojančiu“ (p. 135). Tokiu būdu kyla natūralus klausimas: ar vis dėlto lenkai *savoir vivre* dėka pasiekė savo ir privertė sovietus atsisakyti 1920 m. liepos 12 d. sutarties su Lietuva, ir ji prarado juridinę-politinę prasmę, ir iš tiesų po to liko „tik subjektyvi Lietuvos nuostata laikyti“ tą sutartį tebeveikiančia, ar vis dėlto lenkams nepavyko realizuoti savo užmojo, tačiau tuomet Lietuvos vyriausybės apeliacija į minėtą sutartį tampa jau ne vien jos subjektyvia nuostata?

Beje, nesame tikri, jog kai kurie abejotino pobūdžio teiginiai nėra ir teksto redagavimo problemos. Juoba, kad čia tam tikro originalumo esama. Štai tik keletas būdingesnių pavyzdžių: „Pirmiausia joje [Rusijos visuomenėje – A. K.] vyraujantis tikėjimas nebuvo Vakarų šakos krikščionybė“ (p. 36). Iki šiol, regis, manyta, jog ne Vakarai turi dvi krikščionybės šakas, bet atvirkščiai, pati krikščionybė nuo XI a. yra suskilusi į dvi „šakas“: Vakarų ir Rytų bažnyčias arba Romos katalikų ir Rytų ortodoksų (stačiatikių)¹⁵. Beje, tokia teiginio redakcija verčia iš viso klausti, ar Rusija buvo krikščioniška?

Arba: „Milžiniškos teritorijos buvo Vokietijos okupuotos. Tačiau tiek baltarusių, lietuvių, tiek kitos Rusijos imperijai priklausiusios žemės buvo užimtos pasitelkus Vokietijos karinę mašiną ir jai suteikus iniciatyvą“ (p. 39). Įdomu kas, jei ne Vokietija, buvo tas paslaptینگasis, kuris pasitelkė Vokietijos karinę mašiną ir suteikė jai iniciatyvą okupuoti minėtas žemes? Arba: „nors eventualiai baltarusių poveikis turėjo politinių ir net geopolitinių bei etnopolitinių apraiškų formuojantis Lietuvos valstybei“ (p. 157). Jeigu jau naudojama sąvoka eventualiai, tai, regis, ne turėjo, bet galėjo turėti tam tikru atveju... Be to, kiek neįprastai į lietuvių kalbą transkribuojami ir kai kurių užsieniečių vardai ar pavardės. Štai lenkų istorikės Wojnickos vardas

¹⁴ Z. B u t k u s, Pirmasis sovietų pasiuntinys Lietuvoje A. Akselrodas: diplomatinės veiklos pusmetis (1920 m. rugsėjis – 1921 m. kovas), *Lietuvos istorijos metraštis. 1996*, Vilnius, 1997, p. 128; A. K a s p a r a v i č i u s, Don Kichotas prieš Prometėją. Tarpukario lietuvių–lenkų iracionalioji diplomatija, *Darbai ir dienos*, Kaunas, 2002, p. 52–53.

¹⁵ *Krikščionybės istorija. Du tūkstantmečiai krikščionių pastangų paskleisti žemėje Dievo karalystę*, Vilnius, 2000, p. 253–265.

Maria kilmininko linksnyje transkribuojamas į Marios (p. 7), o vokiečių premjeras, princas Maximilianas von Badenas, mėgęs prabangą ir prijautęs liberalams, jo vardą ir pavardę transkribuojant į lietuvišką kilmininką, tampa vos ne grynakrauju italų – Maxo Badeni (p. 80). Tokių ar panašių smulkių redagavimo „nuslydimų“ galima rasti ir daugiau.

Tačiau ne tai svarbiausia. Visi subjektyvūs mūsų pastebėjimai jokių būdu nesumenkina Edmundo Gimžausko monografijos originalios mokslinės vertės. Autorius realizavo užsibrėžtą tikslą rekonstruoti baltarusių veiksnį Lietuvos valstybės genezei ir neabejotinai nusipelnė didžiulio skaitytojų dėmesio. Tikime, kad jo knyga ilgai neužsigulės knygynų lentynose. Kita vertus, turint galvoje šios studijos įvade esantį autoriaus pažadą skaitytojams „pristatyti <...> atskirą mokslinę monografiją apie lietuvių ir baltarusių politinius santykius XX a. I pusėje“ (p. 5), belieka laukti tolesnių kolegos kruopščių tyrinėjimų šia tema bei naujos jo knygos apie lietuvių ir gudų santykių peripetijas jau po 1923 m., t. y. XX a. antrame ketvirtyje.

Algimantas K a s p a r a v i č i u s

Timothy S n y d e r. **The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569–1999.** New Haven and London: Yale University Press, 2003. 367 p.

Žinomas Vidurio bei Rytų Europos tyrinėtojas bei puikus publicistas Timothy Gartonas Ashas, pabrėždamas Jeilio universiteto (JAV) istoriko Timothy Snyderio naujausios knygos privalumus, teigė, kad ji ne tik demonstruoja originalų požiūrį į „užmirštą Europos regioną“, bet ir yra įdomi tiems, kurie tyrinėja modernių tautų bei modernių valstybių formavimosi procesus. Perfrazuojant šią mintį, galima būtų teigti, jog amerikiečių istoriko knyga turėtų sudominti ne tik tuos, kurie Vilniaus vis dar ieško kažkur tarp Minsko ir Maskvos, bet ir mokslininkus, istorikus bei politologus, gerai susipažinusius su Vidurio bei Rytų Europos regiono tautų istorija.

Taigi kuo ši T. Snyderio studija gali būti įdomi lietuvių istorikams? Pirmiausia T. Snyderio knyga galėtų būti geras istorinės sintezės pavyzdys, kurių taip trūksta mūsų historiografijoje. Autoriui iš esmės pavyko įtikinamai bei glaustai „papasakoti“ kelių tautų tarpusavio santykių istoriją. O juk formaliai žiūrint pasakojimas chronologiškai apima laikotarpį nuo Liublino unijos iki NATO plėtros pirmojo etapo.

Tiesa, istorikas nesiūlo kokių nors naujų ir ypatingų teorinių modelių, aiškinančių modernių tautų formavimosi procesą ar tarptautinių santykių dinamiką buvusiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse. Atrodo, kad jo tikslas – sukurti įtaigų, įdomų ir kartu kritišką („apvalytą“ nuo įvairiausių tautinių mitų) pasakojimą apie lenkų, lietuvių, baltarusių, ukrainiečių bei žydų tarpusavio santykius. Svarbu pastebėti, jog T. Snyderio kuriamas pasakojimas grindžiamas archyvinių dokumentų (istorikas dirbo keliuose Lenkijos, Londono, Maskvos ir net Vilniaus archyvuose) bei naujausių lenkų, ukrainiečių, baltarusių ir lietuvių istorikų darbų analize. (Tiesa, kaip pastebėjau, lietuvių istorikų darbai žinomi tik iš lenkiškų vertimų). Neabejotinas ir dar vienas knygos privalumas – jos lyginamasis pobūdis. T. Snyderio studiją sudaro dvi siužetinės linijos. Autorius daugiausia dėmesio skiria lietuvių (baltarusių) ir lenkų bei ukrainiečių ir lenkų santykių istorijai. Tokiu būdu jis suteikia skaitytojui puikią progą palyginti, kaip keitėsi tautų tarpusavio santykiai bei kokie veiksniai įvairiais istoriniais laikotarpiais sąlygojo tų santykių dinamiką.

Vis dėlto T. Snyderio knyga lietuvių istorikams įdomi ne vien tik paminėtais privalumais. Manychiau, jog didžiausias studijos privalumas, jog autorius pabandė paaiškinti tas problemas, kurios yra ir bus nuolatinių diskusijų, ginčų objektu tiek lietuviškoje, tiek mūsų kaimynų istoriografinėje tradicijoje. Sprendžiant iš knygos įvado, autorių labiausiai domina kelios problemos: pirmoji, kokie veiksniai sąlygojo modernių tautų formavimąsi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse; antroji, kas sąlygojo etninę įtampą ir konfliktus moderniais laikais, ypač laikotarpiu tarp Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų; galiausiai trečioji, kodėl lenkams, lietuviams, baltarusiams bei ukrainiečiams pavyko išvengti tarptautinių konfliktų po Sovietų Sąjungos žlugimo. Manychiau, jog šiais keliais aspektais ir galima būtų aptarti T. Snyderio studiją.

Kaip autorius atsako į pirmąjį klausimą? Mano supratimu, aiškindamas modernių tautų formavimąsi LDK teritorijose, istorikas naudoja konstruktyvizmo paradigma, kuri plačiai taikoma interpretuojant Vidurio ir Rytų Europos regiono modernių tautų atsiradimo procesą. Pastebėsime, jog pagrindus tokiam aiškinimui padėjo istorikai bei sociologai M. Hrochas ir E. Gellneris. Laikantis tokio požiūrio, modernių tautų formavimasis aiškinamas pabrėžiant inteligentijos įtaką ir poveikį formuojant „tautinį projektą“, o vėliau mobilizuojant „mases“, „liaudį“ – paprastai valstiečius to projekto įgyvendinimui. Štai interpretuodamas lietuvių modernios tautos gimimą (p. 33–35), istorikas teigia, kad 1861 m. baudžiavos panaikinimas ir 1863 m. sukilimo pralaimėjimas susilpnino „lenkiškumo“ įtaką, o lietuvių valstiečiams susidarė palankesnės sąlygos vystytis. Nors Rusijos tautinė politika ir buvo diskriminacinio pobūdžio, tačiau jos švietimo politika neužkirto galimybės formotis lietuviškai inteligentijai. Moderni lietuvių inteligentija, neturėdama galimybių natūraliai plėtotis, t. y. daryti socialinės karjeros, atramos ieškojo etnokultūrinėse vertybėse

ir atmetė bendros su lenkais valstybės, Abiejų Tautų Respublikos, politinę tradiciją. Šiuo požiūriu, autoriaus vertinimu, ir yra svarbi visuomeninė, kultūrinė-politinė Jono Basanavičiaus ir Vinco Kudirkos veikla. Pirmąjį etapą keičia antrasis – masių mobilizacija. Jam būdingas masinio socialinio judėjimo atsiradimas, kuris galiausiai iš kultūrinio virsta politiniu.

Svarbus veiksnys, daręs įtaką modernių tautų formavimuisi istorinės Lietuvos teritorijoje, buvo Rusijos imperijos tautinės politikos pobūdis. Pagrindinis jos tikslas, anot istoriko, buvo politinės bei kultūrinės lenkiškumo įtakos eliminavimas istorinėse LDK žemėse. Kitaip tariant, „rusiškumo“ kova su „lenkiškumu“ formavo tą kultūrinę, sociopolitinę erdvę, kurioje galėjo atsirasti modernus tiek lietuvių, tiek baltarusių tautiškumas. Tačiau, mokslininko pastebėjimu, lietuvių tautinis judėjimas „kristalizavosi“, o baltarusių – ne (p. 48–49). Tas faktas tik patvirtina istoriko prielaidą, jog etniškumas pats savaime dar nėra svarbus veiksnys modernių tautų formavimosi procese. (Paties T. Snyderio žodžiais tariant, baltarusiškai kalbančių valstiečių „etninė grupė“ buvo gerokai gausesnė nei lietuviškai kalbančių valstiečių „etninė grupė“, tačiau baltarusių modernios tautos formavimosi procesas užsitęsė).

Istoriko manymu, svarbesnė, bent jau lietuvių ir baltarusių atveju, buvo tautinės inteligentijos socialinė kilmė (baltarusių inteligentai, kitaip nei lietuvių, buvo kilę iš smulkiosios sulenkėjusios bajorijos), kalbos pobūdis, dominuojanti religija bei grupės „gyvenamoji vieta“ imperijoje. (Pastarąją aplinkybę autorius aiškina taip: baltarusiai buvo „uždaryti“ Rusijos imperijoje, neturėjo savo nepriklausomo kultūrinio centro, o lietuviai tokį centrą sukūrė Rytų Prūsijoje, kur galėjo leisti imperinės cenzūros nekontroliuojamus spaudinius). Autorius neignoruoja ir imperinės politikos specifikos, kurioje, jo nuomone, dominavo nuostata baltarusių valstiečius laikyti rusų tautos dalimi (p. 49). Manyčiau, jog šiuo atveju istorikas prieštarauja savo paties teiginiams dėl etniškumo svarbos. Juk Rusijos politika baltarusių atžvilgiu kaip tik ir buvo grindžiama prielaida apie šių tautų etninį giminingumą.

Trečiame ir ketvirtame knygos skyriuose („Pirmasis pasaulinis karas ir Vilniaus klausimas“ ir „Antrasis pasaulinis karas ir Vilniaus klausimas“) ieškoma atsakymo į klausimą, kas sąlygojo etninę įtampą ir konfliktus tarp tautų. T. Snyderio manymu, konflikto užuomazgų reikėtų ieškoti skirtinguose, tarpusavyje konkuruojančiuose modernaus tautiškumo modeliuose, kurie formavosi buvusiose LDK žemėse. Kitaip tariant, konfliktas glūdėjo dviejų tautos sampratų, kurių viena buvo grindžiama etnokultūrinėmis (etnografinėmis), o kita – pilietinėmis vertybėmis, susidūrimė. Vėliau tautinis konfliktas peraugo į konfliktą tarp dviejų – Lietuvos ir Lenkijos – valstybių. Nors ir nesuformulavęs taip aiškiai, kaip tai mūsų istoriografijoje padarė Č. Laurinavičius, teigęs, jog už konflikto dėl Vilniaus slypėjo konfliktas tarp „skirtingų tautinės identifikacijos lygių“, studijos autorius iš esmės laikosi panašaus požiūrio.

Paskutinėje knygos dalyje analizuojami santykiai tarp lenkų, lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių po Sovietų Sąjungos žlugimo. Aiškindamasis, kas gi sąlygojo „susitaikymą“ tarp tautų ir padėjo išvengti etninių konfliktų, istorikas nurodo keletą svarbesnių aplinkybių. Jo nuomone, ypač svarbu buvo tai, jog lenkų visuomeninė politinė mintis sugebėjo suformuluoti kokybiškai naują Rytų politikos programą. Ši nauja politikos strategija, anot istoriko, gimė emigracijoje ir ją reiktų sieti su J. Giedroyco ir J. Mieroszewskio veikla bei kūryba. Nauja strategija rėmėsi keliomis principinėmis nuostatomis: pirma, teritorinių pokyčių, įvykusių po Antrojo pasaulinio karo pripažinimu ir atsisakymu visų teritorinių pretenzijų Rytų kaimynams: lietuviams dėl Vilniaus ir ukrainiečiams dėl Lvovo; antra, numatė būtinybę remti tautines ir eventualiai valstybines lietuvių, baltarusių bei ukrainiečių aspiracijas. Tikėtasi, jog įgyvendinus šią programą pasikeistų ir lietuvių, baltarusių, ukrainiečių visuomeninių-politinių elitų požiūris į Lenkiją. Ji nebūtų laikoma priešiška, imperialistine valstybe. T. Snyderio teigimu, naują Rytų politikos strategiją pradėta realizuoti tuoj po 1989 m., kai buvo sudaryta pirmoji nekomunistinė Lenkijos vyriausybė. Ne mažiau svarbus buvo ir tarptautinės aplinkos poveikis, o tiksliau, Vakarų demokratinių struktūrų poveikis. Tik demokratiniais ir geros kaimynystės principais paremta politika galėjo tapti prielaida nepriklausomybę atkūrusioms šalims integruotis į Vakarų struktūras ir taip garantuoti savo saugumą.

Vladas S i r u t a v i č i u s

Giedrė J a n k e v i č i ū t ė. **Dailė ir valstybė: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940.** Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2003. 303, [1] p. iliustr.

„Šiandien niekam nereikia įrodinėti, koks aktualus mūsų laikais dailės ir valstybės santykių klausimas“, – taip prasideda Giedrės Jankevičiūtės knyga „Dailė ir valstybė: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940“, pratęsianti prieš porą metų Jolitos Mulevičiūtės monografijoje¹ pradėtas dailės gyvenimo studijas tarpukario Lietuvoje. J. Mulevičiūtė domino tai, ką ji pati pavadino „visuomenės, dailininkų ir dailės kritikų santykių drama“², o G. Jankevičiūtė pabandė išsiaiškinti dailės

¹ J. M u l e v i č i ū t ė, *Modernizmo link: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940*, Kaunas, 2001.

² Ten pat, p. 14.

ir valstybės santykius, tačiau abiejų žvilgsnis nukrypo ta pačia linkme – į dailės gyvenimą tarpukario Lietuvoje. Abi knygos „gyvena“ visapusį savarankišką gyvenimą, tačiau visišką būties pilnatvę įgyja tik būdamos greta – neapsakomai organiškai viena kitą papildydamos ir nejučia paaiškinamos. Abiejų knygų autorių tikrai neap kaltinsi tuo, ką J. Mulevičiūtė, atsakydama į vieną savo knygos recenziją, pavadino „išrenkamąja dailėtyra“, kuri „faktus bei reikšmes skirsto į „solidžius“ ir „nerimtus“, „vertingus“ ir „menkaverčius“, „profesionaliūs“ ir „diletantiškus“, ir visa, kas „nerimta“, „nevertinga“, bei „diletantiška“, ryžtingai išstumia už mokslinio lauko ribų“³. Todėl jokių būdu nesutiksiu su Erikos Grigoravičienės recenzijoje nuskambėjusiu teiginiu, jog „Mulevičiūtė labiausiai domino veiksniai, tarpukario dailė varė pirmyn, o Jankevičiūtei įdomiau, kas dailės gyvenimą traukė atgal“⁴. Jei kas nors manęs paklaustų, ką galvoju apie šį teiginį – sutrikčiau, nežinodamas ką atsakyti, nes apmaudu, kai geros knygos sulaukia paviršutiniško įvertinimo. Greičiausiai atsakyčiau, kad J. Mulevičiūtės knygoje po apgaulingu eseistiniu lengvumu slypi skaitytojo intelektualinės įtampos ir pasirengimo reikalaujantys klodai, kuriuose pasirašius nesunkiai rastum tai, anot E. Grigoravičienės, „kas dailės gyvenimą traukė atgal“. G. Jankevičiūtės knyga tarsi paprastesnė, tačiau kitas recenzentės teiginys, esą „autorė, gerai išmokusi Ezopo kalbą, vengia toli siekiančių išvadų ir apibendrinimų“⁵, įrodo, jog šis paprastumas apgaulingas. Kartu tai atskleidžia giliai įsišaknijusį norą teisti ir tarsi gero tono reikalavimu tapusio demistifikacijos akto ilgesį. Suprantama, kur kas lengviau ir efektingiau yra, įsijautus į teisėjo vaidmenį, tarkime, demistifikuoti hagiografinį Pauliaus Galaunės paveikslą, nei pabandyti atskleisti šią nevienareikšmišką asmenybę – tai, beje, autorei puikiai pavyko, o jei kam nepakanka subtilių užuominų, kurios nežeidžia šio žmogaus atminimo... Būtų galima ilgai tuščiažodžiauti dėstant šios knygos privalumus, todėl paminėsiu tik du. Pirmasis privalumas: ši knyga, nepretenduodama į tiesos monopolį, provokuoja diskusiją.

„Susivokti dabartyje ir nustatyti aiškesnius kultūros vertinimo kriterijus bus sunku, kol neatsigręšime į praeitį“ – šis autorės teiginys (p. 8) nuskamba tarsi įsakmus raginimas pažvelgti į dailės gyvenimą tarpukario Lietuvoje: į dailės gyvenimo organizavimą ir oficialių stilių, į muziejus ir jų kolekcijas, dailės švietimą ir amatų ugdymą, bažnytinės dailės atnaujinimo sąjūdį. Tačiau šis siekis aprėpti visas sritis, kuriose reikėsi ar prisilytėjo dailės pasaulio atstovai, mano akimis, kartkartėmis autorei „pakiša koją“, nesąmoningai pastūmėdamas pervertinti dailininkų vaidmenį vienoje ar kitoje srityje.

³ J. M u l e v i č i ū t ė, Apie meilę, arba XX a. Lietuvos dailės istorija tarp prietarų ir stereotipų, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2002, Nr. 1, 2, p. 49.

⁴ E. G r i g o r a v i č i e n ė, Ar ne vėlu mokytis iš klaidų?, *7 meno dienos*, 2003 11 21, p. 4.

⁵ Ten pat.

Manau, nereiktų pervertinti dailininkų ar kitų kūrėjų vaidmens Kultūros reikalų departamento atsiradimo istorijoje – jis menkas. Priešingai, šio 1934 m. įkurto departamento veikla kaip tik atskleidė, jog beviltiškai nerangiai atrodanti valdžia gebėjo (kai to norėjo) neblogai manipuliuoti menininkų pasauliu, jiems patiems to nematant, o gal greičiau ir nenorint to matyti – kam smagu prisipažinti, jog tavimi manipuliuoja? Abejoju dideliais dailininkų nuopelnais net Lietuvos dailininkų sąjungos atsiradimo istorijoje – neįtikina teiginys, jog dailininkai esą užsigavo dėl Igno Šlapelio paskaitos ir 1935 m. įkūrė Lietuvos dailininkų sąjungą (p. 33). Tiesa, patys menininkai kalbėjo apie būtinumą susivienyti į kūrybines sąjungas, tačiau šis procesas iki 1934-ųjų vyko vangiai – tol, kol tuo nesusirūpino valdžia. Ar ne simptomiška tai, jog, „Židinio“ žurnalo apžvalgininko pastebėjimu, 1932 m. įsikūrusi Rašytojų sąjunga staiga, nuo 1934 m. antrosios pusės „rimtai pasisakė dirbti“⁶?

Valdžia, skatindama menininkų organizacijų kūrimąsi, turėjo savų tikslų – organizacija atrodė kaip pirmasis žingsnelis kuriant menininkų korporaciją. Tiesa, režimas norėjo, kad menininkų vienijimasis vyktų „natūraliai“, „iš apačios“, todėl valdžiai teko pasukti galvą, kaip šią iniciatyvą paskatinti. Taip 1935 m. balandžio 10 d. švietimo ministro įsakymu Kultūros reikalų departamente buvo įkurta visuomeninė Meno reikalų komisija, kuriai patikėta organizuoti apžvalginę lietuvių dailės parodą Pirmojo pasaulinio lietuvių kongreso Kaune proga⁷. 1935 m. rugpjūčio 12 d. Kaune atidarytos Lietuvių dailės apžvalginės parodos metu gimė nutarimas nedelsiant įsteigti Lietuvos dailininkų sąjungą, vienijančią visus Lietuvos dailininkus. Steigėjai, neišskentę iki steigiamojo sąjungos susirinkimo, prezidentui ir švietimo ministrui įteikė memorandumą, kuriame teigė „paskatinti valdžios, ypač Švietimo ministerijos, susirūpinimo kelti mūsų meno kultūrą (įsteigus prie Švietimo ministerijos Kultūros departamentą)“ norėję pateikti „keletą pageidavimų“, kuriuos tvarkant meno gyvenimą reiktų įgyvendinti pirmiausia⁸. Šiame memorandume, pasak „Naujosios Romuvos“, buvo „pareikšta pageidavimai dėl planingo meno kultūros organizavimo Lietuvoje“⁹. Beje, patys dailininkai memorandume prisipažino tokiai iniciatyvai buvę „paskatinti valdžios“.

Lietuvos dailininkų sąjunga turėjo tapti oficialia, visus dailininkus vienijančia ir atstovaujančia institucija, jos Kultūros reikalų departamentui reikėjo kaip instrumento, kuriuo būtų galima valdyti menininkų pasaulį, bet ne daugiau.

1935 m. pasireiškęs siekis dailininkus suvienyti vienoje organizacijoje siejosi su valdžios populiarinama ir be didelių jos pastangų visuomenėje plintančia

⁶ Lietuva 1934 metais, *Židinys*, 1935, Nr. 1, p. 67.

⁷ Sudaryta Meno komisija, *Naujoji Romuva*, 1935, Nr. 18, p. 408.

⁸ Lietuvių dailininkų memorandumas vyriausybei, ten pat, 1935, Nr. 40, p. 721.

⁹ Susiorganizavo Lietuvos dailininkų sąjunga, ten pat, 1935, Nr. 43, p. 791.

korporatyvizmo idėja. Todėl nieko keisto, kad dailininkų susivienijimo scenarijus stebėtinaai panašus į Darbo rūmų kūrimo istoriją¹⁰. Reiktų pridurti, kad prieš valstybei imantis korporacinės veiklos buvo atliktas tam tikras parengiamasis darbas – 1934 m. gegužės mėnesį uždarytos visos profsąjungos – „sudarant galimybę“ profesinius interesus ginti tik po valstybės sparneliu prisiglaudusiose įstaigose, nesvarbu kieno interesai būtų ginami – mūrininkų ar menininkų. Lietuvos dailininkų sąjungos kūrimą daug kas vertino pirmiausia kaip profesinės sąjungos kūrimą. Korporacijų kūrimo „mados“, apėmusios pramonę, žemės ūkį, pasiekė ir kultūrą, kur pasireiškė Kultūros rūmų „statymo“ projektais. Be to, patys menininkai matė save ateityje suvienytus korporacijose – 1938 m. patvirtintame Lietuvos dailininkų sąjungos penkmečio (1938–1942 m.) darbo plane tarp kitų uždavinių paminėtas ir įsipareigojimas „rūpintis dailininkų korporacijos įsteigimu numatytuose Kultūros rūmuose“¹¹.

Pagrindines subsidijas savo egzistencijai Lietuvos dailininkų sąjunga gaudavo iš valstybės, tačiau autorės teiginį, jog valstybės pinigų neužtekdavo net būtinosioms organizacijos išlaidoms (p. 34), reiktų patikslinti viena iš pirmo žvilgsnio nereikšminga, tačiau labai iškalbinga detale – valstybė pinigus skyrė iš esmės tik biuro išlaidoms. Pavyzdžiui, 1939 m. pirmajam pusmečiui dailininkų sąjungai buvo skirta 3730 litų pašalpa: 1800 Lt – generalinio sekretoriaus atlyginimui, 180 Lt – sargo atlyginimui, 1200 Lt – patalpų išlaikymui, 150 Lt – raštinės išlaidoms, 400 Lt – „parodoms ruošti sąjungos bute“ ir t. t.¹² Taigi valdžiai rūpėjo ne tai, kiek parodų surengs dailininkų sąjunga, bet padaryti viską, kad ši neiširtų, todėl lėšų negailėta tik biuro išlaikymui.

Išties dailininkų padėtis menininkų pasaulyje buvo bene sunkiausia. Dėl sudėtingos finansinės padėties ketvirtame dešimtmetyje išaugus konkurencijai išžiebė atviras konfliktas pačių dailininkų pasaulyje. Autorės teigimu, „dailininkų konflikto katalizatorius buvo siaura Lietuvos dailės rinka, negalėjusi aprūpinti užsakymais net aktyviausių dailės kūrėjų“ (p. 29). Šį katalizatorių iš stalčiaus ištraukė autoritarinis režimas, sėkmingai palaidojęs Kultūros fondo kūrimo projektus. Šiam politiniam režimui tenka atsakomybė už susiformavusią terpę meno pasaulyje, kuomet diskutuojant su oponentais griebtasi politinių argumentų. Tik aksominio Antano Smetonos autoritarizmo dėka dailininkai tarp savų nepradėjo ieškoti liaudies priešų, nors tam jau buvo „nusiteikę“ – ilgėjosi „vienos tiesos“ ir „tvirtos rankos“. Autorė teigia:

¹⁰ G. R u d i s, Darbo rūmų vieta tautininkų vyriausybės socialinėje politikoje, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija*, 1983, t. 2.

¹¹ Lietuvos dailininkų sąjungos 10 metų darbo planas (tekste minimas penkiametis dailininkų sąjungos darbo planas yra 10 metų darbo plano sudėtinė dalis), *Lietuvių literatūros ir meno archyvas* (toliau – *LLMA*), f. 33, ap. 2, b. 3, l. 26.

¹² Kultūros reikalų departamento 1939 kovo 14 d. raštas Lietuvos dailininkų sąjungai, ten pat, f. 33, ap. 2, b. 51, l. 63.

„Vargu ar siekdami cenzūros įvedimo dailininkai bei dailės veikėjai suprato, kokias pasekmes tai galėtų turėti Lietuvos meninės kultūros raidai. Tačiau susirūpinus savos grupės įtaka, savojo autoriteto stiprinimu, mažiausiai galvota apie meno gyvybingumui būtiną skirtingų tendencijų, priešingų pažiūrų koegzistavimą“ (p. 29). Taip nejučia priartėjama prie klausimo apie paties kūrėjo moralinę atsakomybę.

Sunku nesutikti su teiginiu, kad „dailininko tipą ir tendencijas visų pirma formavo oficialios valstybės ir jos institucijų atstovaujamos visuomenės reikmės“, tačiau, kita vertus, juk dailininko ir valstybės bei visuomenės ryšys abipusis, todėl teiginys, jog „valstybės mecenato galių nulemta oficialaus skonio įtaka suvaržė menininkų laisvę“ (p. 37), skamba kiek kategoriškai. Kaip, beje, ir teiginiai apie oficialųjį stilių, kurio, mano manymu, nebuvo – valdžios skonis (jei ši jį apskritai turėjo) ir oficialusis stilius – skirtingi dalykai. Jei rašant apie valstybines premijas analogijų ieškoma Stalino Sovietų Sąjungoje ar Hitlerio Vokietijoje, tai šių šalių požiūriu oficialaus stiliaus Lietuvoje nebuvo. Juk ne valdžia prievarta įbruko dailininkams tai, kas laikoma oficialiu stiliumi – neotradicionalizmą. J. Mulevičiūtės teigimu, tarpukario Lietuvos dailė vystėsi modernizmo ir naujojo tradicionalizmo sankirtoje¹³. Taigi, nors pirmoji dailininkų grupės „Ars“ paroda 1932 m. ir stebino drąsa, tačiau ji nebuvo tokia radikali ir netradicinė, kaip galėjo pasirodyti paviršutiniškam lankytojui¹⁴, o arsininkų pareiškimas atskleidė jų viduje tūnantį norą suderinti modernumą ir tradiciją. Arsininkų atsišaukime 1932 m. nuskambėjo pasiryžimas „atgimstančios tėvynės epochai tarnauti ir kurti šios epochos stilių“, o pasaulio meno lobyną praturtinti „tautos dvasią atitinkančiais darbais“. Jie teigė atsiradę „nuogoj ir skaudžiai apleistoj dirvoje“ ir tik „pro amžių akinius“ tolumoje matantys „didžiąją meno kultūrą“: smūtkelius, pasakas, dainas¹⁵. Taigi ieškant lietuviškos dvasios, autentiško tautiškumo, žvilgsnis nukrypo į liaudį, kuri, pasak P. Galaunės, „gyveno nuo amžių kuriamomis savo dvasios brangenybėmis: pasakomis, dainomis, liaudies menu“, o savo vidinį pasaulį išreiškėdavo gal ir nesąmoningai, „bet visuomet savita ir ryškia menine forma“¹⁶.

Išgyvenusiems istorinio kultūrinio tapatumo krizę lietuviams liaudies dailės „atradimas“ buvo gyvybiškai svarbus. Kaip tik tokioje situacijoje ir atsirado „Ars“ manifestas, siūlantis profesionaliosios dailės tradicijos stoką kompensuoti liaudies meno patirtimi. J. Mulevičiūtės pastebėjimu, tai buvo ne spontaniškai prasiveržusi emocija, bet apmąstyta ir subrandinta pažiūra. Dar 1932 m. pavasarį, likus pusmečiui iki grupuotės deklaracijos, „Lietuvos aide“ nuskambėjo kategoriškas Viktoro

¹³ J. M u l e v i č i ū t ė, *Modernizmo link...*, p. 131.

¹⁴ Ten pat, p. 136.

¹⁵ Naujas menininkų sąjūdis, *Naujoji Romuva*, 1932, Nr. 45, p. 982.

¹⁶ P. G a l a u n ė, Lietuvos meno keliai, ten pat.

Vizgirdos raginimas sukurti tautinį stilių¹⁷. Vienas iš arsininkų – Antanas Gudaitis teigė, jog tuomet idėja senojoje tautodaileje ieškoti tautos dvasios, meno savitumo šaltinio „plaukiojo ore“. Tai, jog tautodailė imta traktuoti kaip menas, lėmė poreikis „pratęsti savo meno tradiciją, nes ryšys su ankstesnių šimtmečių Lietuvos menu buvo nutrūkęs“¹⁸. Taigi arsininkai tik įkūnijo tai, kas tvyrojo ore. J. Mulevičiūtės teigimu, arsininkų laikysenoje susiliejo tarpukario Europą užvaldęs fundamentalių etninių meno vertybių troškimas ir lietuvių jaudinusi vientisos, visavertės, turiningos tautinės kultūros paieška. Susidomėjimas liaudies menu kilo iš stipraus tradicijos ilgesio, todėl jų santykis su liaudies meno palikimu pasižymėjo ypatinga pagarba¹⁹.

Reiktų pridurti, jog nuo ketvirtojo dešimtmečio pradžios imta aktyviai svarstyti, kaip susieti dabartį su praeitimi. Dailininkų grupės „Ars“ parodos atidarymo išvakarėse oficioze „Lietuvos aidas“ V. Alantas prabilo apie „gyvą reikalą“ susieti dabartį su praeitimi, tvirtindamas, jog žvalgytis į praeitį imta ne tik ieškant stiprybės ir įkvėpimo šaltinių, bet ir tikintis praeityje „pažinti lietuvišką dvasią“. Kažkur praeityje glūdinčiu autentišku lietuviškumu tikėtasi „užpildyti tą bedugnę <...> tarp dabarties ir praeities“ ir įgyti tvirtos tautos požymį – vientisumą²⁰. Šis vientisumas suvoktas kaip tautiškumo tradicija. Tuo tarpu susieti dabartį su praeitimi kaip nuoseklų istorinį procesą trukdė nesantaika su istorija – visuomenės istorinėje sąmonėje įsitvirtinusi mintis, jog Lietuva po Liublino unijos tarsi neegzistavo, todėl istorijos vieton pasiūlyta tradicija, nereikalaujanti į praeitį žvelgti kaip į nuoseklų istorinį procesą, nes chronologija tradicijai nežinoma. Taip tautos istoriją bandyta pakeisti tautine tradicija, kuri sujungtų savyje valstybingumo ir etniškumo idėjas.

Praslinkus trims metams po arsininkų manifesto, P. Galaunė, remdamasis archeologu A. Spicynu, atskleidusiu jam išpuoselėtą žalvario amžiuje gyvenusio lietuvių estetinį jausmą ir prisimindamas „meninę visumą“, dvelkiančią „iš kiekvieno lietuvių stogastulpio bei koplystulpio, klėties, gyvenamojo namo“, peržiūrėjo savo požiūrį į lietuvių profesionalaus meno istoriją: teiginį, jog lietuvių profesionalusis menas gimė drauge su pirmąja Lietuvių dailės paroda 1906 m., papildydamas kitu: „Lietuvių tautos kamienas – liaudis savo meną turėjo nuo amžių“²¹. Lieka tik pridurti, jog tuo metu ir buvę arsininkai modernumo ir tradicijos suderinamumo koliziją buvo išsprendę tradicijos naudai. Kritiško požiūrio nereikalaujanti ir praeitį supaprastinanti tradicija leido teigti: „Mūsų dabartinė kultūra staiga neatsirado, bet jos pradžia slepiasi gilioje senovėje“²².

¹⁷ J. M u l e v i č i ū t ė, *Modernizmo link...*, p. 172.

¹⁸ T. S a k a l a u s k a s, *Antanas Gudaitis*, Vilnius, 1989, p. 79–80.

¹⁹ J. M u l e v i č i ū t ė, *Modernizmo link...*, p. 172.

²⁰ V. A l a n t a s, Susiekime dabartį su praeitimi, *Lietuvos aidas*, 1932 09 17, p. 4.

²¹ P. G a l a u n ė, Lietuvių meno keliai, *Naujoji Romuva*, 1935, Nr. 10–11, p. 237–238.

²² J. P u z i n a s, *Rinkiniai raštai*, t. 1, Chicago, 1983, p. 281.

Manau, jog šios tradicijos paieškos istorijoje slypi atsakymas į neatsakytą klausimą, kodėl tarpukario Lietuvoje nesusiklostė paveldosaugos sistema. Nuoseklios chronologijos nereikalaujanti tradicija įgalino susieti vakarykščio kaimo etnokultūrinį palikimą ir archeologijos paveldą, suteikdama nuoseklios raidos regimybę lietuviškai kultūrai ir pasiūlydama tautinės kultūros amžinumo viziją. Tokia tautinį pasididžiavimą skatinanti tradicija buvo paranki nacionalizmo ideologija pagrįstam politiniam režimui. Tačiau kartu tai suformavo selektyvų valdžios požiūrį į kultūros paveldą, kuris tapo reikalingu tik tuomet, kai galėjo būti naudingas pagrindžiant tradiciją, todėl leido atsisakyti paveldosaugos sistemos kūrimo ir išvadavo nuo būtinybės spręsti kultūros paveldo apsaugos problemas, kurios atrodė sunkiai įkandamos.

Manau, jog diskutuoti ir autorės teiginiai apie propagandinę dailę. Teiginys, jog „skirtingai nuo tuometinės Europos diktatorių, Smetona nesisavino tautos vado privilegijų“, o jis pats ir jo aplinka toleravo dailės kūrinius, kuriuose jaunimo vedlio bei mokytojo vieta tekdavo J. Basanavičiui, neprieštaravo, kad pramonės ir ūkio kūrėju būtų vaizduotas Juozas Tūbelis (p. 88), perša mintį, jog autorė nepakankamai susipažinusi su politinės mitologijos kanonais. Kuriamas A. Smetonos kaip tautos vado paveikslas (jis kurtas ne vien tik dailės priemonėmis) visiškai atitiko tokio paveikslavimo kūrėjo kanonus. Nesuprantu, kodėl nebuvo galima vaizduoti ištikimiausio A. Smetonos bendražygio J. Tūbelio?

Priekabesnis politinę istoriją tyrinėjantis istorikas rastų ir daugiau diskutuotinių teiginių, tačiau, manau, pats laikas būtų ištesėti pažadą ir paminėti antrąjį neįkainojamą šios knygos privalumą – knygoje slypinčią galią sudominti dailės pasauliu net tolimus nuo jo žmones.

Dangiras M a č i u l i s

Latvijas ārlietu dienesta darbinieki. 1918–1991. Biogrāfiskā vārdnīcā. (Latvija starptautiskajās attiecībās). Sastādītāji Dr. hist. Ēriks Jēkabsons, dr. hist. Valters Ščerbinskis. Latvijas Valsts vēstures arhīvs. Rīga: Zinātne, 2003. 440 p.

Latvijoje išleistas biografinis vardynas „Latvijos užsienio tarnybos darbininkai 1918–1991“. Sudarytojai – istorijos daktarai Ēriks Jēkabsons ir Valters Ščerbinskis. Tai, galima sakyti, fundamentalus, originalus ir tuo pačiu kasdien istorikui, užsienio politikos tyrinėtojui reikalingas enciklopedinis leidinys, kuriame pateikti patys elementariausi ir tuo pačiu patys įvairiausi duomenys apie Latvijos užsienio reikalų ministeriją, jos tarnybas bei darbuotojus nuo pat susikūrimo 1918 m. pabaigoje iki

formalaus sunaikinimo 1940 m. vasarą, taip pat apie įvairias ministerijos tarnybas, veikusias užsienyje iki pat 1991 m.

Leidiny pradedamas dabartinės Latvijos užsienio reikalų ministrės Sandros Kalnietės trumpu pagarbos žodžiu ankstesnių kartų kolegoms, po jo seka leidinio autorių pratarmė ir gana detali istorinė Latvijos užsienio reikalų tarnybos raida. Didžiąją leidinio dalį, apie 300 puslapių, sudaro Latvijos užsienio reikalų tarnybos darbuotojų, diplomatų, politikų biografiniai duomenys. Iš viso – 330 pozicijų. Susidaro įspūdis, kad surinkti visi – nuo buvusių ministrų bei pasiuntinių iki eilinių, dirbusių diplomatinį darbą. Identifikuoti kartais net labai trumpą laiką ar labai neįprastomis sąlygomis dirbę, kaip 1919 m. Archangelske prie anglų misijos Latvijai atstovavęs Alfreds Iknars arba Latvijos konsulas Rostove prie Dono, bolševikų pripažintas dar 1919 m., nors, kaip žinome, Sovietų Rusija oficialiai Latviją pripažino tik 1920 m. Pažymėtina, kad surinkti duomenys tokie detalūs, jog leidžia nustatyti viso diplomatinio korpuso pasiskirstymą pagal socialinę kilmę, religinį bei etninį priklausymą, išsilavinimą. Beje, patraukė dėmesį duomenys apie Latvijos diplomatų kilmę: absoliuti jų dauguma kilę iš Vidzemės (ypač daug – iš Rygos), mažiau iš Kurzemės bei Zemgalos, dalis iš užsienio, ir ... nė vieno iš Latgalos. Nors biografiniai duomenys trumpi, bet ne sausi, jie pajvairinami nuorodomis į archyvinę medžiagą bei publikuotus leidinius, kuriuose yra informacijos apie aprašomą veikėją. Taip pat pateikiama kiekvieno aprašomo asmens nuotrauka.

Leidinio prieduose yra duomenys apie Latvijos užsienio ministerijos struktūrą, jos raidą, įdėti svarbiausi ministerijos veiklą reglamentuojantys įstatymai, įsakymai, taip pat pateikti diplomatų, atstovavusių Latvijai atitinkamose šalyse, bei kitų šalių atstovų Latvijoje, sąrašai. Pačioje leidinio pabaigoje yra santrauka anglų kalba.

Pavarčius leidinį pirmiausia apima pagarbos jausmas leidinio sudarytojams, kruopščiai atlikusiems didelį darbą, kartu – pavydas, kad panašaus sąvado apie Lietuvos diplomatinę tarnybą kol kas neturime, pagaliau, kyla noras mokytis skaityti latviškai.

Česlovas L a u r i n a v i č i u s